

1941-1942-1943-1944

BENEDEK JÓZSEF

A társadalom térbelisége és térszervezése

1941-1942-1943-1944

Lektorálta: dr. Dövényi Zoltán

Borító: Vremir Márton

Készült az Apáczai Közalapítvány és a RODOSZ támogatásával

BENEDEK JÓZSEF

**A társadalom térbelisége
és térszervezése**

RISOPRINT
Kolozsvár, 2000

**Nyomdai előkészítés: COMPREX
Nyomdai munkálatok: ROPRINT**

© Benedek József, 2000

ISBN 973 656 017 1

BEVEZETÉS

Ez a könyv elsősorban diákoknak szól, alapját egy előadássorozat alkotja, amelyet felsőéves földrajzosok hallgatnak. Ezt az előadássorozatot kiegészítettem olyan gondolatokkal, amelyek a könyv magját azok számára is érdekessé tehetik, akik a társadalom egészével vagy a társadalmi élet bizonyos problémáival foglalkoznak. Ugyanakkor ez az első próbálkozás a romániai és partikulárisan a kolozsvári társadalomföldrajz történetében, amely a figyelmet a társadalom egyik alapvető jellegzetességére, a térbeliségre irányítja. A nyugati irodalomban számos írás született a témáról, amely különösen a nyolcvanas évek mennyiségi paradigma ellenpólusaként kialakuló humanisztikus földrajzban, illetve a kilencvenes években kibontakozó cselekvésorientált társadalomföldrajzban és az angolszász iskola modern regionális földrajzában bontakozott ki. Az alapvető cél a társadalom térbeliségének magyarázása, konkrét megjelenési formáinak elemzése különböző regionalizálási módzatok alapján. Ennek megfelelően a téma több diszciplína ismeretelméleti határán mozog, különösen a szociológia és a társadalomföldrajz mezsgyéjén. Jóllehet A. Giddens, a jelenkor talán legfontosabb angol szociológusa szerint a szociológia és társadalomföldrajz között nincsenek lényeges különbségek, a szociológusok rendszerint megfedkeznek arról, hogy a társadalmi élet olyan fizikai terekben zajlik, amelyek befolyásolják a társadalmi cselekvést és egyszersmind a társadalmi cselekvés eredményei. Ugyanakkor a társadalomföldrajzosok a társadalmi jelenségek térbeliségét rendszerint voluntarista módon, a társadalmi elméletek és a szociális kutatómódszertan hiányos ismeretével próbálják magyarázni. A könyv célja nem a fenti problémák megoldása, hanem csupán betekintést kíván nyújtani a társadalom térbeliségének problémakörébe és lehetséges, alternatív utakra kíván rámutatni.

Még egy fontos pontosítás szükséges bevezetőként: annak ellenére, hogy sok esetben a földrajzi térszervezés mint önálló, szintetikus jellegű földrajzi diszciplína jelenik meg, a későbbi fejtegetésekből ki fog derülni, hogy ez a szemlélet téves. Ebben a megfogalmazásban legfeljebb egy kutatási témát jelölhetünk meg, amely a hetvenes években fogalmazódott meg a kvantitatív-pozitívista jellegű térkutatási paradigma keretében. A földrajzi eszmétörténet jelenlegi stádiumában a nyugati földrajzi iskolákban általánosan elfogadott szemlélet szerint a térszervezés kimondottan társadalmi jelenség, pontosabban a társadalom térbeliségének megnyilvánulási formája, amelyet különböző regionalizálások során valósítunk meg. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az eredeti mennyiségi, erősen formalizált és általánosított térkutatási-térszervezési paradigma helyett a társadalomföldrajzban egy módszertanilag komplex, a tradicionális idiografikus és törvényszerű megközelítések kölcsönhatási felületén elhelyezkedő, társadalmi alapú térszervezési irányzatot tartok célszerűbbnek.

Lényeges annak hangsúlyozása, hogy a **térszervezés megközelítésére két lehetőség van**: az egyik a természettudományi paradigmán alapszik és célja általános törvényszerűségek feltárása a földfelszín természeti objektumaira és folyamataira vonatkozóan. A másik lehetőség a társadalomtudományi paradigmán alapszik, célja pedig az, hogy a társadalom szervező szerepét helyezze előtérbe a térszervezés folyamatában. Ezen írás egyértelműen a második variáns által nyújtott lehetőségeket követi. Ez lényegében azon az általános eszmén alapul, hogy a tudaton kívül nem létezik semmi, az egyének, a társadal-

mak ugyanúgy létrehozzák saját történelmüket, mint saját földrajzukat is, azaz saját időbeosztásukat éppúgy, mint térképezeiket.

A társadalomtudományi paradigma keretében két további megközelítési módozat lehetséges: egy makroszintű, amely az állam térszervező szerepét vizsgálja, illetve egy mikroszintű, amely a cselekvő egyénre koncentrál. Ebben a sokágú összetételben megítélésem szerint a társadalomföldrajz a mezoszinten keresheti a lényegi kapcsolatokat, itt próbálkozhat meg a makro–mikro dualizmus feloldásával, ami lényegében azt jelenti, hogy a regionális földrajz ismét előtérbe kerül (ez is történt az utóbbi évtizedben), de nem a klasszikus, hagyományos alapokon, hanem kiegészülve egy sor modern elemmel: kalitativ módszerek használata, a régió mint történelmi képződmény eszméje, térfolyamat-elemzés stb.

Ugyanakkor ez a diszciplína a kolozsvári földrajz kar képzési rendszerében fontos helyet foglal el, olyan tudományfilozófiai alapon, amely szerint a földrajz egy analitikus és egy szintetikus részből tevődik össze. Ennek megfelelően az alapképzésben részesülők az analitikus földrajz diszciplínáit tanulhatják, erős hangsúllyal a természetföldrajzi oldalon (geomorfológia, klimatológia stb.), míg a felsőbb évesek a szintetikus földrajz, mint az egyes diszciplínákat különböző szempontok szerint átfogó rész labirintusaiban mélyedhetnek el. Itt most nem szükséges ezt a diszciplínastratégiai felosztást tovább elemezni. A jelen írás a hazai társadalomföldrajzi kutatás számára új fogalom- és eszköztárat ír le és elemez az aktuális kutatási problémák, valamint a konkrét praxisorientált feladatok reálisabb, hatékonyabb és konzisztensebb elvégzésének céljával.

Az első két részben a földrajzosok számára szokatlanul terjedelmesen olyan kulcsfogalmakat tárgyalunk, amelyek nagyon fontosak a földrajz számára, és természetesen ezekről minden földrajzos bizonyos szinten értelmesen kell hogy elmélkedjen: tér, földrajzi tér, térkutatási paradigmák, térkutatási módszerek, térszervezés stb. Konkrétan az első fejezetben azokat a filozófiai térszemléleteket vizsgáljuk meg, amelyek a földrajzi térszemléletet döntő módon befolyásolták. Ezért elemezzük majd az abszolút és a relacionális térszemléletek kialakulását a filozófiában, ezeknek félreértelmezését és a torzított variánsok behatolását a földrajzba és hatásukat különböző földrajzi kutatási paradigmák kialakulásában. Különös figyelmet szentelünk I. Kantnak is, nem csupán eredeti térszemlélete miatt, hanem azért is, mert Kantot a földrajz alapító atyái mint „szignifikáns másikat” használták különböző tudománylegitimációs kísérletek során. A második fejezet a földrajzi térszemléletek paradigmatiszus összefoglalása, három periódusra taglalva: klasszikus, modern és jelenkori (kortárs) földrajz. A hangsúly azon van, hogy megismerjük a különböző periódusok térszemléletének alapvonásait, tartalmát, kutatási témáit és kutatási eszközeit. Terjedelemben a kortárs geográfiai paradigmáknak nagyobb hely jut, mert ezek képezik a jelenkori kutatások elméleti és módszertani bázisát (regionális tudományi paradigma, tértudományi paradigma, modern regionális paradigma, cselekvésföldrajzi paradigma).

A harmadik rész a társadalom térbeliségének, a regionalizálásnak, a térszervezésnek általános elméleti problémáival foglalkozik. A hangsúly a különböző alapfogalmak bemutatásán, illetve a lehetséges témakörök megközelítési módozatán van, a modern regionális földrajz és a werleni cselekvésorientált társadalomföldrajz alapköveire építve.

Az utolsó három részben a társadalom térbeliségének konkrét megjelenési formáival foglalkozunk. Ezeket a regionalizálás fogalmával magyarázzuk és három típusát különböztetjük meg: pozitív-scientifikus, normatív-formális és szimbolikus-informális

regionalizálás, mindegyik jellegzetes térbeli konstrukcióival, amelyeket régió név alatt ismerünk. Ez a felosztás természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalomföldrajz csupán az első regionalizálási típussal foglalkozik. A fent felsorolt hármas tagolás a regionalizáló intézmények és társadalmi csoportok eltérő térszemléletén alapszik. Ebben a megközelítésben nyilvánvalóan a földrajz, a tudomány általában, mint társadalmi intézmény, létrehozta saját tereit („regionalizál”), rendszerint egy pozitivista világszemlélet alapján, amely feltételezi, hogy létezik egy tudattól független, külső valóság, amelyet a tudomány objektíven feltárhat. Egyértelműen a másik két, a formális intézmények és a társadalmi egyének térkötődöttségét tükröző regionalizálási típus terei, régióképződményei is a tudomány tárgyát képezhetik, de ezek nem a tudomány jellegzetes képződményei. Mindegyik regionalizálási módozatnál bemutatjuk és elemezzük a régióképződés mechanizmusát és jellegzetességét. A hangsúly elsősorban a pozitív-scientifikus és a normatív-formális regionalizálás régióképződményein van, mert ezek közvetlenül a geográfiai kutatások magvát alkotják, míg a szimbolikus-informális regionalizálások képződményei tudományunk ismeretelméleti határmezsgyéjén fekszenek.

1. FEJEZET

A tér fogalma a filozófiában

1.1. Tér, földrajz és filozófia

Mielőtt rátérnénk a földrajzi térkonceptiók elemzésére, feltétlenül szükséges a filozófiában kialakult térelméletek tisztázása, méghozzá földrajzi jelentőségük alapján. Mindenki számára egyértelmű, hogy a tér tanulmányozása nem egyedül a földrajz feladata. A geometria és a fizika kimondottan tértudományok, viszont térkonceptiójuk bizonyos mértékben eltér a földrajzi térfelfogásoktól. Ebben a részben elsőként a filozófiában kidolgozott térelméletek kerülnek tárgyalásra, a térnek, werleni kifejezéssel élve, az ontológiai státusát tisztázzuk, azaz a „mi a tér?” kérdésre röviden felvázoljuk a lehetséges válaszokat és ezek konzekvenciáit.

A filozófiatörténetben a tér problémája több rendszerben követhető. Ez a tény földrajzilag azért jelentős, mert tudományunknak az 1970-es évek végéig, illetve Romániában jelenleg is programatikusan megfogalmazott kutatási tárgya pontosan a tér. Mivel a földrajz erősen elméletimportáló tudomány, nyilvánvaló, hogy a filozófiai térelméletek erős befolyást gyakoroltak a földrajz mint tudomány megalapozásában és fejlődésében. Tehát a térkérdés tárgyalásával a földrajz ismeretelméleti alapjaira kérdezzük rá, a tudomány vélt tárgya után kutatunk. Nyilván nem lehet cél a különböző tudományepisztemológiai dichotómiák megoldása, viszont tudnunk kell ezek létezéséről és az általuk felvetett problémákról. Maga a térről szóló vita jelenleg aktuális és a pozíciók rendkívül sokszínűek, egészen a tér mint a geográfia tárgyának a tagadásától a tér melletti abszolút elkötelezettségig. Például B. Werlen szerint (1995) a tér nem lehet a földrajz tárgya, mivel a helyi struktúrák a globalizáció következtében már nem helyhez, azaz térhez kötöttek, illetve mert nem határozhatjuk meg a tér helyét a térben. Erre a koncepcióra, amely a jelenlegi nemzetközi térdiskurzust erősen befolyásolta, később még visszatérünk. Itt csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy ha a tér tradicionális eszméje nem megalapozott, vigyázni kell a fogalomhasználatra. Ha a „tartályszerű tér” nem is aktuális, távol állunk mind elméleti, mind kutatómódszertani szempontból attól, hogy lemondjunk a térre tartott igényeinkről. Ezeket legfeljebb újraértelmezhetjük a „térbeliség” segítségével. Ez azt jelenti, hogy *a hangsúly már nem a téren mint entitáson áll, hanem a térszervező folyamatokon, illetve a térnek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepén.* Hozzá kell fűzni azt is, hogy a werleni tértagadás etnocentrikus (kultúracentrikus), ugyanis a „tartályszerű tér” eszme megfelel a klaszszikus földrajz társadalmi háttérének, pontosabban egy társadalomtípusnak, a premodern társadalom feltételeinek. Ezzel ellentétben, a térről való lemondás a modern, illetve posztmodern társadalmak feltételeit tükrözi. Tisztázatlan marad azon társadalomtípusoknak megfelelő térszeme, amelyek a premodern és modern fázisok között helyezkednek el, mint például a kelet-európai társadalmak. Ha egyáltalán programszerűen meg akarjuk fogalmazni a földrajz tárgyát, akkor ezekben a társadalmakban melyik is lenne a legmegfelelőbb megoldás?

A következőkben a legjelentősebb filozófiai térkoncepciókat mutatjuk be, majd ezeknek a befogadását különböző földrajzi iskolákba.

1.2. Anyagi (abszolút) térfogalom

A modern filozófia első térkoncepciója a **barokk kori racionalizmusban** alakult ki. Pontosabban, a racionalizmus kereteiben két térszemléleti mód alakult ki: egy abszolút vagy szubsztanciális és egy relatív vagy relacionális (Werlen, 1997). A **szubsztanciális** vagy **abszolút tér** legjelentősebb képviselője **René Descartes** (1596–1650) volt, aki elsőként szakított az arisztotelészi tradícióval, valamint a skolasztikával. Az előbbi a teret és időt olyan kategóriáknak tekintette, amelyek lehetővé teszik a dolgok értelmének a megnevezését és osztályozását (Lefebvre, 1991). A skolasztika viszont a teret test nélküli nem-szubsztanciának tekintette. Lényegében Descartes tematikailag nem különül el a középkori skolasztikától (Isten és világ), viszont módszere már gyökeresen különbözik, elsőnek vezetve be a deduktív, logikus elemzést a filozófiában. Térkoncepcióját a „A filozófia alapelvei” (Principia philosophiae, 1644) c. művében fejti ki. A kartéziánus logika szerint létezik egy nem teremtett, végtelen szubsztancia (Isten) és két teremtett szubsztancia: a szellem (gondolkodás), amely tér nélküli és a test, az anyag, amelynek térbeli kiterjedése van (extensio). A testek térbeliek, a tér testekből épül fel, nem létezik üres tér. A kiterjedés révén észlelhetjük a teret, de érzékeink nem nyújtanak objektív képet róla. Descartes szerint a tér meghatározza a dolgok, a tárgyak értelmét, ezeket tartalmazza. A tér úgy létezik, mint egy tárgy, a többi tárgy mellett. Lefebvre (1991) szerint az abszolút irányzat átmenetet jelentett a térfilozófiából a tértudományba. Az utóbbit a geometria képviselte, maga Descartes is matematikai alapra igyekezett helyezni a filozófiát. A matematika absztrakt tereket írt le és elemzett, a teret tárgyakra és formákra redukálta. A két teremtett szubsztancia az emberben egyesül, de Descartes nem magyarázza, hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Ezt nem is tudja megmagyarázni, mivel a két szubsztancia egymástól eltérő, az egyik szellemi, a másik anyagi.

Összefoglalva elmondható, hogy a tér anyagi és abszolút eszméje a földrajzi térfelfogás alappillérvé vált. Eszerint a tér különálló entitás, saját struktúrával, a tér hatást gyakorol a benne levő tárgyakra, több, mint az alkotó tárgyak tulajdonságainak az összessége.

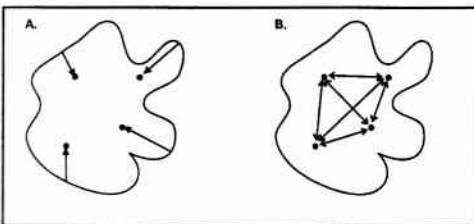
1.3. Relacionális (kapcsolati) térfogalom

A **relacionális irányzat** a képzetet a szubsztancia elé helyezi, a tér az érzékelés eredménye, nincs abszolút léte. Ennek a térfelfogásnak a gyökerei **G. W. Leibniz** (1646–1716) térkoncepciójában találhatók. Leibniz szerint csak a mozgást előidéző erő reális, maga a mozgás relatív. Rájön arra, hogy a geometriai tér különbözik a fizikai tértől. Míg az első végtelenül osztható és egy kontinuumot képez, addig a valóságos fizikai anyag nem csupán kiterjedés, hanem monászokból tevődik össze. Ez azt jelenti, hogy Leibniz az anyagot a monászok eszméjére redukálja. A monászokra vonatkozó fejtegetéseket a „Monadológia” (1712–1714) tartalmazza. A monászok pontok, pontosabban pontszerű szubsztanciák, erőközpontok komplexuma. Ugyanakkor a monászok lelkek, amelyek az „átlelkesülés”

különböző stádiumában vannak, a tudatnélkülitől a tudatosig, illetve Istenig. A monások nem azonosak és kiterjedés nélküliek. Végtelenül sok monász létezik (szubsztancia), mindegyik saját képzetével, de ennek ellenére ezek harmonikus világegészét alkotnak, mert predestináltak. Tehát Leibniz a teret eszmének tekinti és nem dolognak (Soja, 1985), megtagadja a tértől a realitást. Szerinte kiterjedése és fizikai tulajdonságai csak az anyagnak lehetnek, a teret egymás mellett álló monások sokasága alkotja. Ez azt jelenti, hogy a tárgy közti kapcsolatok alkotják a teret, a tér az együttlétek rendjét fejezi ki. Egyetérthetünk Pohl megközelítésével (1986), hogy ez a monászfelfogás egy hermeneutikus-idiografikus perspektívát jelentett, eltérően a descartes-i térkonceptió holisztikus-nomotetikus jellegével. Az idiografikus perspektíva a jelenségek egyediségén, kontextualitásán alapszik, amit minden monász egyedi, különálló, saját képzetrel rendelkező eszméje képvisel. Ezzel ellentétben, amint már láttuk, Descartes nomotetikus térperspektívája a térbeli jelenségek egyetemességére alapoz, ahol a tér mint külső dolog, külső tárgy – ami meghatározza a többi benne lévő dolgot – jelenik meg; itt a tér mint külső struktúra meghatározza az egyéni léteket.

A relacionális irányzatba sorolható be **B. Spinoza** (1633–1677) is, akit a szakirodalom ugyan nem említ ebben a vonatkozásban, indirekt módon azonban kötődik a tárgyalt témakörhöz. Spinoza szubsztanciaelméletét az „Etika, geometriai módon bizonyítva” (1677) című könyvében fejti ki. Szubsztancia fogalma nem az anyagot jelöli, hanem azt, ami mögötte áll. Ezt Istennel és a teremtő természettel azonosítja, azaz szerinte Isten a természetben van, innen az irányzat panteizmus elnevezése. Ettől a szubsztanciától különbözteti meg a móduszt, azaz a teremtett természetet, ami a véges jelenségek világa. Spinoza szerint a végtelen szubsztanciának (Istennek) két tulajdonsága van: gondolkodás és kiterjedés, mivel pedig a módusok erre a végtelen szubsztanciára redukálhatók, következik, hogy minden szubsztancia ezzel a két tulajdonsággal rendelkezik. Lényegében Spinoza felfogása abban különbözik Descartes-étól, hogy két véges szubsztancia helyett csak egy létezik, illetve a descartes-i szubsztanciák ebben az egy véges szubsztanciában mint ennek tulajdonságai jelennek meg. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a szubsztancia kiterjedése nem abszolút jellegű, mint Descartes esetében, hanem csupán az anyag egyik tulajdonsága. Anélkül, hogy kimondottan a térrel foglalkozna, Spinoza fejtegetései közelebb állnak a relacionális irányzathoz.

Összegezésül megjegyezhetjük, hogy a racionalizmus keretében két térkonceptió alakult ki (1. ábra): egy abszolút-nomotetikus és egy relacionális-idiografikus. Mindkét irányzat közös pontja, hogy a teret csupán az ész segítségével lehet megismerni, kizárva minden tapasztalatot. Ha megismerésmódszerük azonos, ugyanez nem állítható tartalmi szempontból. Az abszolút térkonceptió a térnek abszolút, anyagi, meghatározó jelleget kölcsönöz, míg a relatív térkonceptió az egyedi dolgok térkonstituáló tulajdonságát hangsúlyozza.

1. ábra. Az abszolút térszemlélet (a) és relacionális térszemlélet (b)

1.4. Az empirizmus térszemlélete

Az abszolút térszemlélet vonala folytatódik a felvilágosodás korában kibontakozó **empirizmusban** is. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az empirizmus abból az alapfelfogásból indul ki, hogy a megismerés forrása a tapasztalat. Ebből adódóan az empiristák a tér anyagi, tapasztalatilag megismerhető oldalára fektették a hangsúlyt. **J. Locke** (1632–1704) fő munkájában, „Értekezés az emberi értelemről” (1690), találunk utalásokat a térre vonatkozóan. Locke számára a tér az összetett eszmék kategóriájába tartozik, amelyek – eltérően az egyszerű eszméktől – a képzetek és fogalmak kombinációja révén keletkeznek. Tehát a tér is egy ilyen kombináció eredménye, amely a külső és belső tapasztalat során szerzett ismereteket kombinálja. Az összetett eszméket három kategóriába sorolja: móduszok, szubsztanciák és relációk. Ellentmondásos a tér beosztása, amely az első és utolsó kategóriában egyaránt megjelenik, illetve Locke-nak az a felfogása, hogy csak a szubsztancia kategóriájának (Isten, szellem, test) van valóságos megfelelője. Ez úgy is értelmezhető, hogy Locke a térnek mint önálló dolognak nem tulajdonít semmilyen valóságot, számára csupán az anyagi dolgok, a testek léteznek.

D. Hume (1711–1776) továbbfejleszti Locke eszméit azáltal, hogy vizsgálja a kombinációk törvényeit az összetett eszmék vonatkozásában. Ezek a hasonlóság-különbözőség (csak képzeteket köt össze), a térbeli és időbeli érintkezés törvénye és az ok-okozat törvénye. Az utolsó kettő a tényekkel dolgozik, ezeket kapcsolja össze. Ebből következtethetünk arra, hogy Hume, akár csak Locke, a térnek mint magánvaló dolognak nem tulajdonít fontosságot. Csupán a tapasztalható tények, dolgok képezik a megismerés tárgyát.

G. Berkeley (1685–1753), az empirizmus másik kiemelkedő képviselője szerint a világon minden, tehát a tér is, mint tudatunk jelensége van adva. Ez azt jelenti, hogy a tér minden egyén tudatában mint képzet, sajátos módon van jelen. A tudat a tapasztalat révén tükrözi a külső tárgyakat, amelyek ugyan térben helyezkednek el, de mivel a tér mint különálló tárgy nem tapasztalható, ez nem képződhet le a tudatban.

Az empirizmushoz soroljuk **I. Newton** (1643–1727) is, aki mechanikáját egy sajátos, a racionalizmus tárgyalásánál vázolt abszolút térelméletek kategóriájába tartozó elméletre építi. Térelméletét két alapvető munkájában fejti ki: „A természetfilozófia matematikai alapelvei” (1687) („*Philosophiae naturalis principia mathematica*”) és „A principiából és az optikából” (1704). Newton tere szubsztanciális-abszolút tér, egy önálló dolog, amely, akár csak Descartes-nál, a tárgyakra hat, anélkül hogy ezek visszahatnának rá. A „Principia” bevezető részében Newton négy alapkategóriát ír le: tér, idő, hely, mozgás. Mindegyiket felosztja három megkülönböztetési kritérium alapján két osztályra: abszolút és relatív, igazi és apparens, matematikai és közönséges. Ezek szerint az abszolút tér azonos, statikus és ez az igazi tér, azaz minden igazságot erre kell vonatkoztatni. Ezzel szemben a relatív tér az abszolút tér dinamikus része, amit érzékeink más testekhez, terekhez való viszonyában fognak fel. Az abszolút tér homogén, ezért csak a relatív tér vonatkoztatási pontjai segítségével ismerhető meg.

A fenti fogalmaknak Werlen szerint két fontos aspektusa van. Az egyik a mechanikához kötődik, a másik a teológiához. Ami a mechanikát illeti, Newton az abszolút teret a mozgások révén tanulmányozza. Jammer szerint (in: Werlen, 1995) a fent vázolt térkonceptió az első mozgástörvény előfeltétele: minden test megtartja egyenes vonalú, folytonos mozgását vagy nyugalmi állapotát, ha külső erők nem kényszerítik mozgásirányának változtatására. A

teológiai aspektus az abszolút teret Isten szervének tekinti, amelynek segítségével Isten észleli a világot, beavatkozik a világ menetébe, kauzálisan kihat a világra.

Newton felfogása a térkonceptiót ismét az anyag irányában tereli, a tér egy anyagi tér, amely a tudaton kívül és attól függetlenül létezik. Igaz, Newton elbonyolítja a dolgot az abszolút tér és relatív tér megkülönböztetésével, illetve az elsőnek a teológiai magyarázatával. Newtont értelmezve arra a konklúzióra juthatunk, hogy az abszolút, igazi tér az ember számára megismerhetetlen, ennek csupán részeit figyelhetjük meg, a relatív terek formájában. Ezáltal a térkonceptió bizonyos fokú relativizáción megy át, a tudományos megismerés számára csupán ez a relativizált tér fontos, ami bizonyos mértékben a relacionális térkonceptióra emlékeztet, tévesen. Ugyanis a kettő közötti különbség nem a tér abszolút vagy relatív jellegére vonatkozik, hanem a tér abszolút és relacionális (kapcsolati) jellegére. Az első esetben a tér anyag, tárgy, a másodikban tárgyak közti kapcsolatok eredménye.

1.5. Kant és a tér

A földrajz későbbi fejlődésére rendkívüli fontosságú **I. Kant** (1724–1804) térelmélete, amelyet a „Tiszta ész kritikája” című művében fejtett ki. Kant arra vállalkozott, hogy a racionalisták és empiristák közötti ismeretelméleti jellegű ellentéteket feloldja. Ez nyilván érintette a tér problematikáját is. Amint az már említésre került, a racionalizmusban az a kérdés vetődött fel, hogy a tér egy anyagi dolog vagy egy eszme. Az empirista Newton továbblépett és térkonceptiója fizikája alapjául szolgált. Kant arra vállalkozik ebben a vonatkozásban, hogy megállapítsa a tér (és idő) szerepét a megismerés folyamatában. Elutasítja mindkét rendszert és egy új térelméletet dolgoz ki. Ahhoz, hogy megértsük Kant térszemléletét, tisztáznunk kell néhány fontos kanti terminust:

- Az egyik az ismeretek a posteriori és a priori felosztására vonatkozik, ami tehát tapasztalat utánit, illetve tapasztalatot megelőzőt jelent. A két ismeretfípust a szükségszerűség és általánosság elvei alapján különböztetjük meg.

- A transzcendentális fogalmát Kant nem a tapasztalaton túli értelemben használja, hanem mint a tapasztalatot megelőzőt: „minden ismeret, amely nem magukkal a tárgyakkal foglalkozik, hanem tárgyakra irányuló megismerésünk módjával, amennyiben ez a priori lehetséges” (20. o.).

Kant a tér kategóriájával az első fejezetben foglalkozik. Szerinte az érzékek csak érzeteket nyújtanak, amit valami még térbeli és időbeli egységbe rendez és kialakítja a képzetet. Ezek az a priori kategóriák a tér és idő kategóriái. A tér külső érzékünk szemléleti formája, tőle nem lehet elvonatkoztatni, anélkül hogy a képzet megsemmisülne. Az idő belső érzékünk a priori szemléleti módja. Kant szerint a tárgyakat külső érzékeink segítségével a térben gondoljuk, és a teret a következőképpen határozza meg:

- A tér nem empirikus fogalom, a külső tapasztalat csak a tér képzete alapján lehetséges.
- A tér egy a priori képzet, mely minden külső szemléletnek alapul szolgál.
- A tér nem általános fogalom a tárgyak viszonyairól, hanem tiszta szemlélet. Csak egy egységes tér létezik.

- A tér nem tünteti fel a dolgok tulajdonságait, ezeket a szemlélet szubjektív feltételei teszik lehetővé.

• A tér minden jelenségével együtt, képzetek formájában csak az egyéneknél van jelen, de ebben a térben jelen van minden tárgynak a valós anyaga, lehetetlen, hogy ebben a térben valami rajtunk kívül (transzcendentális értelemben) létezzen, mert a tér a mi érzéki szemléletünkön kívül nem létezik. Ebből következik az, hogy a tér egy empirikus-reális fogalom minden külső tapasztalatra vonatkozóan, illetve a tér egy transzcendentális-reális fogalom, azaz a tér semmi, mihelyt minden tapasztalattal felhagyunk és olyasvalaminek tekintjük, ami maguknak a dolgoknak szolgál alapul.

Konklúzióként elmondható, hogy Kant térkoncepciójában a tér nem egy anyagi dolog, nem egy tárgy, mint az abszolút térkoncepcióban, hanem a tárgyszemlélet egyik formája, pontosabban a külső szemlélet a priori formája. Ez közel áll a relationalista állásponthez, sőt azt radikalizálja, mert a teret elképzelhetőnek tartja dolgok nélkül is. Tehát a tér a megismerés lehetőségének a feltétele, egy ideális eszme.

1.6. A tér a modern filozófiai irányzatokban

A Kant utáni 19. századi filozófia Störig szerint (1997) három irányzatra osztható fel. A német idealizmus (Fichte, Schelling, Hegel) a tudatra, az Énre koncentrál, Kant a priori kategóriatana náluk nem keltett érdeklődést. A második fő irányzat Kant filozófiájának érzékelés-tapasztalati oldalát helyezi előtérbe és magába foglalja a pozitívizmust (Comte, Mill, Spencer) és a materializmust (Feuerbach, Marx). A harmadik nagy irányzat eltávolodik Kanttól; ide sorolhatók az életfilozófia (Schopenhauer, Nietzsche) és az egzisztencializmus (Kierkegaard). A tér fogalma ezekben az irányzatokban leszűkíthető az idealizmus és a materializmus eszméjére. Az idealista térfogalom a német idealizmus és az életfilozófia körébe tartozik; ezek szerint tudatunkon kívül nem létezik semmi, tehát a tér szubjektív-idealista idealista kap. A materialista tér a pozitívizmus és materializmus terméke. Ezek csupán a tapasztalható tényekre alapoznak, tehát a térfogalom náluk kimondottan anyagi jellegűt és hasonló az abszolút térfogalomhoz.

Az **életfilozófia** 20. századi képviselői közül meg kell említenünk **H. Bergson** (1859-1941), aki a Kant szerinti tér és időből mint szemléletünk egyenrangú formáiból indul ki és bebizonyítja, hogy ezek a szemléleti formák nem azonosak. Szerinte a tér homogén, egynemű pontok összege, a természettudományok tere, míg az idő heterogén, egyik pontjából nem lehet tetszőlegesen a másikba átmenni.

A **fenomenológia** megerősíti azt a kanti eszmét, miszerint objektum nem létezik szubjektum nélkül. (Kantnál ez úgy fogalmazódott meg, hogy nem a megismerés igazodik a tárgyakhoz, hanem a tárgyak a megismeréshez.) Ebből az irányzathoz jelentős térkoncepciót dolgozott ki **M. Heidegger** (1889-1976) a „Lét és idő” (1927) című munkájában. Koncepciójának egyik jelentős fogalma a világ. A teret állandóan ehhez a világhoz hasonlítja. Szerinte a tér alkotja a világot, tehát minden világonbelüli térenbelüli is. Heidegger azt állítja, hogy minden létezőre a közelség jellemző, „amelynek mindig más és más a közelsége, s ezt nem a távolságok kimérése rögzíti”. Ennek alapján Heidegger felfogása közelít a leibnizi relacionális állásponthez, már csak azért is, mert nem tulajdonít fontosságot az abszolút, fizikai távolságokon nyugvó térnek. Szerinte minden dolognak megvan a helye, amit elfoglalhat vagy sem („szanaszét hever”). Ahhoz, hogy egy dolog odatartozhasson egy helyhez,

szükséges, hogy az illető dolog számára ki legyen jelölve egy lehetséges hely, ahová egy bizonyos dolgok összessége tartozik.

Kant tériidealizmusához hasonló az a kijelentése, hogy „közvetlenül sosincs adva a lehetséges helyek háromdimenziós sokfélesége, amelyet aztán kéznéllevő dolgok töltenének ki. A kézhezálló térbeliségében még rejtve van a térnek ez a dimenzionalitása” (pl. egy dolog egész egyszerűen fent van, vagy lent van, hátul van vagy elöl van stb.). „A tér helyekre van felszabdalva (...) a tér (...) mindig a létezőhöz magához tartozik mint annak helye. A környező világ nem egy előzetesen adott térbe rendezkedik be, hanem (...) a kijelölt helyek egészének összefüggését artikulálja”. A mindenkori világ fedezi föl a hozzá tartozó tér térbeliségét.

Heidegger másik alapvető fogalma az el-távolítás mint a tér egyik alapvető tulajdonsága. Eltávolítani annyit jelent, mint „eltüntetni a távolságot, azaz eltüntetni valaminek az eltávolítottságát, tehát közelítést jelent”. Azaz az eltávolítással „közelhozunk valamit, előteremtünk, kézhez kapunk”. „A létező tisztán megismerő felfedésének meghatározott módjai is közelítés jellegűek. A jelenvalólétben (ami világban-benne-lét) a közelségre irányuló lényegszerű tendencia rejlik.” Például a sebesség növelése a távkozlekedésben az eltávolítottság leküzdésére törekszik. A rádióval a világ el-távolítása zajlik le a mindennapi környező világ kibővítésének és szétzúzásának alapján.

Az eltávolításban nem rejlik benne annak felbecsülése, hogy a kézhezálló (azaz a létező) milyen messze van a jelenvalólétől. Az eltávolítottságot nem távolságként fogjuk fel. Pl. a mindennapi megszokott utak megítélése nagyon relatív. „Egy objektíven hosszú út rövidebb lehet, mint egy objektíven nagyon rövid.” „A kéznéllevő dolgok objektív távolságai nem fedik a világon belüli kézhezállók (dolgok) eltávolítottságát és közelségét.” Az előbbiek pontosan meghatározhatók, de funkció nélküliek a környező világ számára. Az ember hajlamos arra, hogy az eltávolításnak ezt az értelmezését szubjektívnek tartsa. Ez azonban egy olyan szubjektivitás, mely „a világ realitásának talán a legreálisabbikát fedi fel”. Az állítólagos legközelebbi egyáltalán nem az, ami a legkisebb távolságra van tőlünk.

Megjegyezzük még azt az eszmét, miszerint „a jelenvalólét csak azért tud át-, szét- és elrendezni, mert világban-benne-létéhez tartozik, egzisztenciálisan, az elrendezés”. Szerintem ez alátámasztja az ember, a társadalom térben való berendezkedésének, illetve a tér társadalmi szervezésének eszméjét, amely egyes társadalmi csoportok jellegzetességeinek, illetve az osztársadalmi feltételeknek a függvénye.

Heidegger szerint nincs tér a szubjektumban, sem világ a térben, hanem fordítva, a tér van a világban és a szubjektum a térben. A szubjektum nem szemléli a világot, mintha ez térben volna, hanem a jelenvalólét eredendő értelmében térbeli. „A tér formális szemlélete lehetővé teszi a térbeli kapcsolatok lehetőségét.”

Összegzésként megállapítható, hogy Heidegger térszemlélete közel áll a relacionális (kapcsolati) szemlélethez. A tér, a térbeliség egyszerűen a lét (Dasein) egyik aspektusa, amelytől nyilván, mint létünk szoros tartozékától, nem tekinthetünk el. Heidegger térszemlélete az angolszász szakirodalomban alternatívát jelentett az abszolút téreszmével és az ennek megfelelő térgeográfiával szemben, különösen a humanisztikus irányzat keretében.

1.7. Konklúziók a földrajz szempontjából

Röviden összefoglalva, két fontos térkoncepció alakult ki a filozófiában (1. táblázat). Az egyik egy ideális irányzatnak felel meg, amely szerint a tér csak a tudatban, azaz csak a szubjektumban képződik le. Ennek a kezdetei a leibnizi relációs vagy kapcsolati térszemléletben gyökereznek, majd Spinozán, Kanton, a német idealizmuson, az életfilozófián és fenomenológián keresztül továbbkigyózott napjainkig. A másik nagy térkoncepció a materialista, anyagi térkoncepció, amelynek kezdetei Descartes abszolút térszemléletében találhatók, míg további mérföldköveket raktak le Newton és a pozitívizmus. Megjegyzésre érdemes, hogy az anyagi térkoncepció a klasszikus és a modern mennyiségi földrajzi paradigmák domináns térkoncepciója, míg a kortárs paradigmák nagyrészt a kapcsolati, relacionális térszemléleten alapulnak.

1. táblázat. *Térszemlélet típusok és alapvető jellemvonásaik*

Térszemlélet típus	Képviselői	Alapvető jellemvonások
Szubsztanciális (abszolút)	Descartes, Newton, materialisták	Nomotetikus; a jelenségekhez képest külsődleges; a tér mint tárgy; meghatározza a benne levő dolgok lényegét
Relacionális (relatív)	Leibniz, Spinoza, idealisták, Heidegger	Idiografikus; a jelenségekhez képest belsőleges; a tér mint kapcsolatok összessége; a kapcsolatok határozzák meg a tér jellegét
Kanti szemlélet	Kant, neokantiánusok	Tér mint külső szemléleti forma; idealista

Mint már a bevezetőben említettük, minden társadalom nem csak saját történelmét, hanem saját tereit (saját földrajzát) is megtermeli, illetve újratermeli. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az objektivitást nem lehet érvényesíteni a tér problémáiban, a tér még mindig szubjektív fogalom marad. Például a wallersteini centrum országai bizonyos vonatkoztatási pontokra, a világvárosokra hivatkoznak: New York, London, Párizs stb., ami a Nyugat funkcionális centralitását bizonyítja. Mindenki tudja, hogy ez matematikailag nem felel meg a realitásnak: az Északi-félteke középpontja a Loire torkolatában fekszik, míg a Déli-féltekéé Új-Zéland körül. A világ nyugat-központúságát támasztják alá egyes földrajzi elnevezések is: Távol-Kelet, Távol-Nyugat, Közel-Kelet, Közép-Kelet, Elő-India, Hátsó-India, Déli-tenger, Északi-tenger stb. D. Gregory (1998) szerint Európa, mint a világ elsődleges tere, az európai kultúra alapjegye és az eurocentrizmus fontos tartozéka (2. ábra). Mindez a tér és idő eurocentrikus értelmezésével hozható összefüggésbe, amely egyrészt a modern kolonializmus, másrészt a nemzetépítési politika keretében alakult ki. A fordulópontra tizenhatodik és tizenhetedik században következett be, amikor a nagy földrajzi felfedezések hatására elindult a tér és idő abszolútizációja, nem a már tárgyalt filozófiai értelemben, hanem Európa mint elsődleges tér és az európai történelmiség eszméire alapozva (Gregory, 1998). Ennek következménye a nyugat/nem nyugat és történelemmel rendelkező népek/történelem nélküli népek fogalompárok mint az eurocentrizmus tartozékainak kialakulása. Amint a későbbiekben majd kitűnik, a fenti séma kialakulásának egyik előfutára Hegel volt. Ennek megfelelően Európa mint első tér szimbolikusan, de anyagi

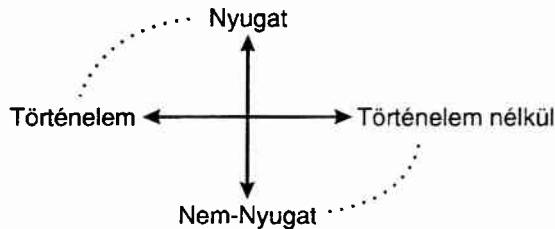
konzekvenciákkal is járó társadalmi képződményként működik, míg a többi kontinens második, harmadik tér formájában, Európa körül szerveződött meg. Például Ázsia az európaiak diskurzív építménye, amely a tizenkilencedik században nem létezett az ázsiai nyelvekben, és kizárás elvén jött létre mint nem-európai tér.

J. Agnew szerint (1998) a modern társadalmak térbeliségének egyik feltétele az egyének mindennapi tapasztalatának keretét biztosító akciótereken túlnyúló világkép kialakulása. Ez a folyamat a reneszánsz korában indult el és a világtér vizualizálási technikáinak kialakulásával áll szoros összefüggésben. Szerinte a fent említett vizualizálásnak két alapvető tulajdonsága van:

- „A világ mint festmény” (world as picture) eszméjének kialakulása, amely az egyén mint megfigyelő téren kívüli perspektíváján alapszik. Ennek megfelelően a világmindenség mint strukturált, rendezett egész jelenik meg.

- A világtér mint helyek hierarchiája, ismerttől ismeretlen felé.

Az utóbbit veszélyek forrásaként tekintették, mivel magába foglalta mindazt, ami nem volt Európára jellemző és ennek következményeként a kizárás folyamata során különálló térkategóriaként fogalmazódott meg. A legismertebb példája ennek a kizárásos folyamatnak a világtér Nyugat–Kelet bipoláris és dichotomikus struktúra, amelyben a Kelet mint nem-keresztény, autarchikus, fejletlen, kaotikus, veszélyes és gazdaságilag elmaradott kategória jelent meg. Később a Nyugattól Észak lett és a nem-Nyugattól Dél, amelyek a jól ismert Brandt-vonal által gazdaságilag kettéosztott földgolyó részei; ezekre a negyedik fejezetben még visszatérünk.

2. ábra. Az eurocentrizmus tér-idő fogalmai (Gregory 1998 alapján)

Egy másik példa a tér relatív jellegének alátámasztására: Svédország és Norvégia a Skandináv-félszigeten fekszenek, tehát elméletileg szárazföldi közlekedési eszközökkel megközelíthetőek. Nyilván ez nem felel meg a realitásnak, mert abszurdum lenne Amszterdamból Oslóba szárazföldön, Szentpéterváron és Helsinkin keresztül utazni. A Skandináv-félszigetet 2000 júniusáig rendszerint tengerről közelítik meg, tehát lényegében szigetként létezett a környező világ számára. Nyilván a helyzet megváltozott a Koppenhága és Malmö között kiépített Öresund-híd megjelenésével, amely a Skandináv-félsziget „sziget” jellegét nagyrészt feloldotta. Másrészt léteznek szigetek, amelyeket hidakon át közelíthetünk meg, ezáltal pedig elveszítik a természetföldrajzi adottságuk által nyújtott szerepet. Mindez a térfelfogás és térérzékelés szubjektív jellegét és változó tartalmát támasztja alá.

Egy másik példát a különböző emberi csoportok számára más és más jelentőséggel bíró szimbolikus központok nyújtanak: Mekka a muzulmán világ központja, Róma a katolikus világ centruma. Lényegében minden egyént, családot, közösséget, csoportot, települést koncentrikus, változó rádiusszal rendelkező körök funkcionális rendszere vesz körül, amelyek mentén a földrajzi tér megszerveződik, artikulálódik. Más szóval a földrajzi tér szub-

jektív módon, de funkcionálisan, polarizációs központok köré szerveződik, ezek a központok pedig egy többszintes hierarchikus rendszert alkotnak. Lényegében ezzel a felfogással már megelőgeztünk néhány alapgondolatot, amelyeket a földrajzi térkonceptiók fejezetében részletesebben kifejtünk. Lényeges különbséget tennünk a társadalom térkonstrukciói és a természet térkonstrukciói között. Míg az első szubjektumcentrikus és egy társadalomcentrikus geográfia kutatási tárgyát képezheti, addig a második objektumcentrikus és elsősorban a mennyiségi, „kemény tudományok”, azaz a természettudományok keretében releváns kutatási tárgy. Az abszolút tér kompetenciái az anyagi világban találhatók, míg a térbeliség a tudat vagy az interszjektíven létrejött társadalmi világ egyik tartozéka.

Ajánlott irodalom

- Agnew, J. (1998) „Geopolitics. Re-visioning world politics”, Routledge, London.
- Gregory, D. (1998) „Explorations in critical human geography”, Druckenagentut Jürgen-J. Sause, Heidelberg.
- Hegel, G. W. F. (1966) „Előadások a világtörténet filozófiájáról”, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, M. (1994) „Ființă și timp”, Ed. Jurnalul Literar.
- Kant, I. (1905) „Physische Geographie”, Verlag von Felix Meiner, Leipzig.
- Lefebvre, H. (1991) „Production of space”, Blackwell, London.
- Leibniz, G. W. (1994) „Monadologia”, Ed. Humanitas, București.
- Störig, H. J. (1997) „A filozófia világtörténete”, Helikon, Budapest.
- Werlen, B. (1997) „Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen”, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.